

Cultuurhistorische Inventarisatie provincie Noord-Brabant.

Gemeente Sint-Michielsgestel

Inhoud:

1	Woord vooraf	2
2	Criteria	4
3	Werkwijze	7
4	Historische karakteristiek van Sint-Michielsgestel	10
	Landschap	
	Nederzettingen	
	Bebouwing en groenelementen	
5	Overzicht van straten, gebouwen en groenelementen	18
6	Literatuurlijst	43
7	Foto-overzicht	44
8	Kaart gemeente Sint-Michielsgestel (bijlage)	

1 Woord vooraf

Dit overzicht van cultuurhistorisch waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen in de gemeente Sint-Michielsgestel, maakt deel uit van een -per gemeente opgezette- en zo "compleet" mogelijke inventarisatie in de provincie Noord-Brabant.

De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabants cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht dringend noodzakelijk gemaakt. Te meer omdat deze veranderingen steeds duidelijker kenmerken lijken te vertonen van een massaal afbrokkelingsproces, waarbij veel van wat als karakteristiek-Brabants mag gelden, voorgoed uit het beeld van stad en land dreigt te verdwijnen. Een ontwikkeling, die naar het oordeel van het bestuur van de provincie Noord-Brabant indruist tegen de in brede kring ondersteunde opvatting, dat elementen uit het verleden essentieel zijn voor de verscheidenheid en herkenbaarheid van het heden, en daarmee voor de leefbaarheid in het algemeen.

In weerwil hiervan is deze rapportage niet op de eerste plaats bedoeld als een "document humain", afschoon bekommernis om de toekomst van Brabants verleden het eigenlijke doel van deze uitgave licht dreigt te overstemmen. Dat doel is: het op systematische wijze -aan de hand van een aantal welomschreven criteria- optekenen van wat er in Brabant aan cultuurhistorisch waardevolle objecten aanwezig is, om op grond daarvan de prioriteiten te kunnen bepalen voor een effectief en samenhangend provinciaal monumentenbeleid.

De hier voor u liggende inventarisatie vertegenwoordigt letterlijk een serie momentopnames. Reden waarom de samenstellers het woord "compleet" in de inleidende zin van aanhalingstekens hebben voorzien. Niet zozeer omdat zij zich bij hun rapportage uitdrukkelijk ontslagen wilden zien van de pretentie van volledigheid. Zo'n pretentie zou, alleen al gelet op de betrekkelijkheid van het begrip "cultuurhistorisch waardevol", niet reëel zijn. Veeleer weerspiegelt deze schrijfwijze hun vrees dat, als het afbrokkelingsproces in het huidige, genadeloze tempo doorzet, ook een aantal van de hier opgenomen gegevens snel door de actualiteit zal zijn achterhaald.

Onderzoek en veldwerk voor de hier gepresenteerde inventarisatie vonden plaats in 1980 en werden verricht door drs.

A.J.C. van Leeuwen, drs. N.C.M. Maes, drs. M. Rosier en H.Th.M. Ruiter, arch. HBO, allen werkzaam bij de provincie Noord-Brabant. Wijzigingen die zich na die datum voordeden, konden om organisatorische redenen niet meer in deze uitgave worden verwerkt.

's-Hertogenbosch, augustus 1983

2. Criteria

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking kwamen, moest uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurde aan de hand van een aantal criteria, die verder in dit hoofdstuk groepsgewijs worden omschreven.

Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het product van een -al dan niet geleidelijke- historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel evenzeer voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk.

Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurversturende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nu nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken.

Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 hun uiteindelijke vorm kregen. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.

Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek zijn alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

o Architectonische en kunsthistorische criteria

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedenbouwkundige of kunstenaar

- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw)-techniek, (bouw)type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

o Planologische, landschappelijke en stedenbouwkundige criteria

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten en erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex
- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedenbouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

o Sociaal- en cultuurhistorische criteria

- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, was het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere.

Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudige voorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werken, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote -zo niet dominerende- rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontleen vooral daaraan vaak hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen.

Ten slotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheids-waarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Onnodig te zeggen dat genoemde criteria niet alleen van belang zijn in het kader van deze inventarisatie. Zij spelen een cruciale rol bij het concrete monumentenbeleid van de provincie Noord-Brabant: bij het bepalen van de prioriteiten voor het behoud* van cultuurhistorisch waardevolle objecten en het ontwikkelen van het daarvoor meest geëigende instrumentarium.

---

* Naast genoemde criteria zullen in de praktijk ook andere factoren (bouwkundige staat, mogelijkheden tot functie-waardering, beschikbare middelen e.d.) het eventuele behoud van cultuurhistorisch waardevolle objecten bepalen.

3. Werkwijze

Bij het in kaart brengen en beschrijven van de verschillende cultuurhistorisch waardevolle objecten, met het doel een overzicht te geven van wat in de provincie op dit gebied bewaard is gebleven, werden de samenstellers met een aantal beperkingen geconfronteerd.

Om te beginnen was het met de beschikbare mankracht en financiële middelen, gelet ook op het tijdsbestek waarbinnen de werkzaamheden moesten worden afgerond, nauwelijks mogelijk uitvoerig bronnenonderzoek te verrichten naar de geschiedenis van een bepaald gebied. Men was daarom voornamelijk aangewezen op de beschikbare informatie, die doorgaans schaars aanwezig en bovendien niet altijd even betrouwbaar bleek.

Daarnaast waren er ook problemen van meer praktische aard. Zo leende, vooral in dicht bebouwde kommen, de situatie er zich niet altijd voor om bijvoorbeeld alle gevels van een gebouw nauwgezet te bestuderen. Voor interieurs gold dit in nog sterkere mate; deze konden slechts bij hoge uitzondering worden bezichtigd.

In verband hiermee kan het hier gepresenteerde materiaal slechts een indruk geven -zij het dan een redelijk verantwoorde- van de in de gebouwde omgeving aanwezige waarden, die voorwerp van monumentenzorg kunnen zijn en die bij planologische beslissingen in de beschouwing moeten worden betrokken.

Bij het bestuderen en beschrijven van de objecten is, zoals al aangestipt, de samenhang met de directe omgeving en met de nederzetting als geheel voortdurend goed in het oog gehouden. Een object kan, als deel én als exponent van een groter geheel, immers niet adequaat worden beschreven, als dit totaalbeeld bij de onderzoeker ontbreekt.

Belangrijke aanknopingspunten voor dit totaalbeeld vormen onder meer de specifieke kenmerken van de omgeving (hoogteligging, reliëf, perceelsvorm, bodemgebruik e.d.), die een rol hebben gespeeld met betrekking tot de plaats en aard van de nederzetting. Zo is er een hemelsbreed verschil tussen het landbouwgebied in de polders van Noordwest-Brabant en, om wat te noemen, een Kempens akkerdorp. In het eerste geval domineert het open, vlakke land, met zijn grote, verspreid gelegen boerehoeven; in het tweede geval hebben we te maken met een veel kleinschaliger akkerstructuur met een lint van boerderijen, gelegen op de oeverwallen van beken. Behalve het onderkennen van verschillen in "decor", is ook het bepalen van de invloed daarop van historische en sociaal-economische factoren - als conjunctuur, machtspatronen, bestaansmiddelen, verkeersbindingen enz. - van groot belang voor het invullen van dat totaalbeeld. Een goed voorbeeld daarvan is Vught, dat zijn vorm met Markt en stationsbuurt kreeg onder invloed van de oude hoofdwegen tussen Eindhoven, Den Bosch en Tilburg, alsmede de latere spoorlijn.

En ten slotte kan ook literatuur over een gebied en de daarbinnen gelegen nederzettingen een - zij het vaak globaal- beeld geven van de dominanten die bij de ontwikkeling daarvan een rol hebben gespeeld.

Al dit materiaal te zamen vormt als het ware een soort "onderlegger", die in meerdere of mindere mate houvast biedt bij het verwerven van inzicht in hetgeen als karakteristiek mag worden aangemerkt.

In dit verband zijn ook oude kaarten van belang, vooral de sinds ca. 1830 gepubliceerde topografische kaarten 1:25.000 en 1:50.000. Deze zijn namelijk direct vergelijkbaar met de huidige stafkaarten van dezelfde schaal en geven daardoor een goed beeld van het veranderingsproces dat zowel nederzettingen als landschap in de loop der tijd hebben ondergaan. Overigens is het patroon dat uit het bestuderen en vergelijken van deze kaarten naar voren kwam, steeds ter plekke aangevuld met eigen waarnemingen met betrekking tot stratenpatroon, bebouwing en beplanting.

In hoeverre is, ondanks de hier gekozen opzet, waarbij een aantal concrete criteria als uitgangspunten dienen, toch niet het gevaar aanwezig dat er bepaalde subjectieve elementen in de beoordeling sluipen?

Degene die de inventarisatie uitvoert, maakt uit wat hij wel en niet documenteert. Hij wordt daarbij geleid door zijn kennis van de historische karakteristiek van de nederzetting. Welke elementen bepalen het eigen -specifieke- karakter daarvan? Is dit "eigene" nog afleesbaar aan bebouwing of omgeving, en in hoeverre is het door veranderingen verstoord?

Het zal duidelijk zijn dat alleen al dit deel van het afwegingsproces niet geheel objectief k n zijn. Het wordt immers niet alleen bepaald door de doelstelling van het onderzoek, maar ook de persoon van de inventarisator en de tijd waarvan hij het product is.

Tegelijkertijd echter mag men erop vertrouwen dat de systematiek en de criteria die aan dit onderzoek ten grondslag liggen, een zekere garantie bieden dat persoonlijke voorkeuren bij de beoordeling uiteindelijk nergens de boventoon voeren.

In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op het verband tussen de ruimtelijke vorm van de nederzetting en de geomorfologische en landschappelijke context waarin zij geplaatst moet worden. Aansluitend volgt een schets van de karakteristieke bebouwingstypen en groenelementen.

In het daarop volgende hoofdstuk worden de verschillende objecten alfabetisch per straat behandeld. Straten die zich onderscheiden door een duidelijke samenhang van de daarin gelegen objecten, worden in voorkomende gevallen bovendien afzonderlijk beschreven.

Per object worden vermeld: huisnummer, algemene typering, geschatte bouwdatum, exacte bouwdatum*. (b.v. blijkens muurankers, jaarsteen, literatuurvermelding), data van belangrijke wijzigingen, de aanwezigheid van eventuele artefacten, zoals stootstenen, hekpalen e.d., bijgebouwen (met vermelding van eventueel afwijkende datering), groenelementen (waarbij oudere bomen met opgave stamontrek), eventuele opmerkingen over details of bijzondere onderdelen**.

Iedere inventarisatie bevat bovendien één of meer kaarten van het onderzoeksgebied, schaal 1:10.000 (bij dichtere bebouwing ook uitsneden met schaal ca. 1:5.000). Daarop zijn de volgende zaken aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip)
- beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnamen en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen, zijn eveneens aangegeven. Groepen gebouwen die een karakteristiek geheel vormen of die deel uitmaken van een interessant nederzettingstype, zijn omlijnd.

---

* In tegenstelling tot de geschatte bouwdatum is de exacte bouwdatum in de tekst steeds onderstreept aangegeven.

** Voor zover het rijksmonumenten betreft, zijn de beschrijvingen ontleend aan de officiële monumentenlijst, zo nodig onderzijds aangevuld (aangegeven met N.B.).

4. Historische karakteristiek van Sint-Michielsgestel.

Landschap

De gemeente Sint-Michielsgestel omvat de kerkdorpen Sint-Michielsgestel, Maaskantje (deels grondgebied gemeente Den Dungen) en Gemonde (dat zelfs onder vier verschillende gemeenten valt: Sint-Michielsgestel, Boxtel, Schijndel en Sint-Oedenrode). De noordgrens met Den Bosch wordt gevormd door de rijksweg A2. De gemeentegrens doorsnijdt in het oosten de bebouwde kom van Den Dungen en loopt in het zuiden dwars door Gemonde. Het gehucht De Hogert valt gedeeltelijk onder Boxtel. De westgrens is natuurlijk bepaald en wordt gevormd door de Essche Stroom en De Dommel. Deze grens volgt overigens de grillige meanderlijnen van vóór de kanalisatie.

Zowel het landschap op zich als de ligging van de nederzettingen zijn in belangrijke mate een "voortvloei" van de benedenloop van de Dommel. Ten zuiden van de dorpskom vertoont dit riviertje nog een min of meer natuurlijk beloop; ter hoogte van de dorpskom en ten noorden ervan is de Dommel evenwel grotendeels genormaliseerd. Hier en daar stuit men nog op afgesneden meanders. De Essche Stroom is geheel gekanaliseerd. De Dommel neemt ook enkele kleine waterloopjes op, met als belangrijkste daarvan de Beeksche Waterloop ten noorden van Gemonde. Deze kleine waterlopen zijn ontstaan uit oorspronkelijke smeltwatergeulen. Het zijn al bij al factoren die een belangrijke rol hebben gespeeld voor de plaats van vestiging.

Opmerkelijk is het waterpatroon bij de Pettelaar en bij Plein (Dooibroek), waar het beloop van een fossiel beekdal valt af te lezen.

De nederzettingen Den Dungen en Maaskantje liggen binnen het stroomgebied van de Aa.

Sint-Michielsgestel ligt op ca. 5-7 m boven N.A.P. Het broekgebied ten noorden en westen van Plein ligt een stuk lager, op ca. 3-4 m, met verspreid gelegen enkele hogere akkers. Ook de oevers van Essche Stroom en Dommel liggen lager. Plaatselijk kunnen er, op korte afstand van elkaar, grote hoogteverschillen optreden, die hier en daar tot zo'n 3 meter oplopen. Zij vinden hun oorsprong deels in opgeworpen oeverwallen, deels in windafzettingen. Door eeuwenlange bemesting zijn deze hoogteverschillen op sommige plaatsen nog extra geaccentueerd. Vooral bij De Hogert en Wielsche Hoeven is de geaccidenteerdheid in het terrein goed te zien.

De bodem bestaat voornamelijk uit dekzand, soms met een lemig karakter, dat tijdens en na de laatste ijstijd (ca. 10.000 jaar geleden) door wind en (smelt)water is afgezet. Grover zand vinden we op de reliëfrijke westoevers van de Dommel. Ten oosten van dit riviertje is het zand meer lemig, met löss in de ondergrond.

Op de hogere oevers liggen oude akkerbodems. Bij Halder en Herlaar is ook klei en veen afgezet, welke afzettingen zich in het Bossche Broek voortzetten. In de beddingen van Dommel en Essche Stroom komen, naast zandig materiaal ook leem en veen voor.

In het landschap binnen de gemeente Sint-Michielsgestel zijn de volgende onderdelen te onderscheiden:

- a. De lagere beekoevers van Dommel en Essche Stroom.
Langs beide beken is het patroon van de vroegere beemden herkenbaar. In het noordelijk gedeelte, bij Ruimel en Halder, is de oorspronkelijk perceelsstructuur door de normalisatie nu deels verdwenen.
Langs de Dommel liggen over de gehele lengte diverse landgoederen, die met hun reliëf, water, grasland, akkers, houtopstanden en landhuizen voor een fraai afwisselend landschap zorgen. Vooral het gebied van Sterrenbosch tot de Kleine en Grote Ruwenberg onderscheidt zich door een opvallende gaafheid en diversiteit.
- b. De bebouwde kommen van de kerkdorpen.
Het patroon van straten, bebouwing en beplanting bepaalt hier het karakter. De uitbreiding van Sint-Michielsgestel na de oorlog is voor een aanzienlijk deel ten koste gegaan van oude akkergronden.
- c. De oude akkerbodems.
De grootste complexen liggen ten noorden van Gemonde, bij Theereheide en bij Plein. Kleinere eenheden zien we op de landgoederen, bij Zegenwerp, Herlaar, Haanwijk en Sterrenbosch. Blijkbaar zijn de landgoederen vanouds boerderijplaatsen geweest, vanwaaruit de ontginningen geïnitieerd werden. De oude akkerbodems, met een humuslaag van 50 cm of meer, zijn ontstaan door eeuwenlange bemesting vanuit de potstal. Voor een groot deel zijn deze akkerbodems, in verband met modernisering van de bedrijfsvoering, vrij recent omgezet in grasland.
De begrenzingen van de akkers worden veelal geaccentueerd door natuurlijke steilranden of dijken. De dijken vooral die in het noordelijk deel van steilranden of dijken. De dijken, vooral die in het noordelijk deel van de gemeenten, doen nog steeds dienst als waterkering. Zij zijn vooral geconcentreerd op de plaatsen van de 17e-eeuwse bastions en reduits, destijds aangelegd in verband met de verdediging van Den Bosch. Deze vestingwerken zijn later vergraven of als waterkering benut.
- d. Latere ontginningen.
Deze zijn herkenbaar aan de strokenverkaveling en liggen voornamelijk ten westen van Maaskantje.
- e. Recentere ontginningen.
Heide-ontginningen uit de 19e en 20e eeuw zijn te vinden bij Theereheide en Zegenwerp. Ze zijn deels met naaldhout beplant.

Ofschoon de dorpsuitbreidingen en beekkanalisaties niet ongemerkt aan Sint-Michielsgestel voorbij zijn gegaan, is de waarde van het gebied als cultuurlandschap toch nog steeds van onschatbaar belang. Vooral de grote samenhang tussen de verschillende nederzettingen, het wegen- en waterpatroon en de landgoederen valt daarbij op. De schitterende oude akkercomplexen van Genenberg en Plein geven een goed beeld van de ontginningsgeschiedenis van een benedenloopgebied in een beekstelsel. Zeer gaaf is het landgoederengebied tussen Sterrenbosch en de Ruwenberg, dat gekenmerkt wordt door een grote landschappelijke variatie en dat veel informatie biedt over de nederzettings- en ontginningsgeschiedenis van dit gebied.

Nederzettingen

Het kerkdorp Sint-Michielsgestel omvat, behalve de dorpskern, ook de gehuchten en buurtschappen Ruimel, Halder, Hemelrijk (Plein), Hezelaar en Wielsche Hoeven.

Het kerkdorp Gemonde, met De Hogert, behoort ook tot de gemeenten Schijndel, Boxtel en Sint-Oedenrode.

Maaskantje en Horzik vallen ten dele onder Den Dungen.

Langs De Dommel liggen verschillende landgoederen: Sterrenbosch, Haanwijk, Nieuw Herlaer en Zegenwerp. Beekvliet en de Kleine en Grote Ruwenberg zijn voormalige landgoederen.

Langs de Dommel zijn nog bewoningssporen gevonden uit de Romeinse tijd. De hoge oeverwallen aan de benedenloop van een beek zullen al vroeg voor bewoning en landbouwontginning geschikt zijn gevonden. De aanwezigheid van grote complexen oude akkerbodems wijst in elk geval op een lange ontginningsgeschiedenis. Oude akkerpercelen, van overigens kleinere omvang, zijn ook te vinden op de landgoederen.

De schildvormige kern van Sint-Michielsgestel gaat wellicht nog terug op de vroeg-middeleeuwse domeinstructuur.

Er kunnen een drietal zgn. herdgangen worden onderscheiden - elk met een eigen kerk of kapel - op de hogere plekken langs de Dommel: Ruimel, met een kapel op de vergraven Kapelberg; Gemonde, met een kerk op De Hogert; en Thede, met een kerk op de Plaats (nu Petrus Dondersplein).

Middeleeuwse gebouwen of restanten vinden we nu nog bij Oud Herlaer, Nieuw Herlaer, de Grote Ruwenberg en de kerktoren van Sint-Michielsgestel.

De nabijheid van Den Bosch heeft zeker invloed gehad op een meer stedelijke ontwikkeling van de kern. De weg werd er in 1774 verhard. Vanaf het midden van de vorige eeuw werd ook de bereikbaarheid voor omliggende plaatsen vergroot: de wegverbinding met Schijndel kwam in 1855 klaar, de weg Den Dungen-Berlicum in 1871, de weg naar Boxtel in 1878 en die naar Den Bosch drie jaar later. In 1899 werd bovendien een tramlijn geopend. Er kwamen villa's en enkele internaten.

De schildvormige kern rond de plaats waar de oude kerk stond, en de buurtschap Stokhoek vormen tegenwoordig één geheel. Door de bouw van een nieuwe kerk (1930-31), de verlegging van de Dommel en de ontwikkeling van nieuwe woonwijken ten oosten en westen van de rivier is het zwaartepunt verschoven. Een en ander overigens met behoud van de oorspronkelijke wegenstructuur en van grote delen van de oudere bebouwing.

De gehuchten om de kern behielden hun oude structuur. Wel betekende de aanleg van de provinciale weg ten noordoosten van de kern een duidelijke cesuur. De oudere bebouwing, die voornamelijk bestond uit verspreid gelegen boerderijen, groeide plaatselijk uit tot een lintstructuur van woningen en boerderijen.

Gemonde had een eerste bewoningskern in het gehuchtje De Hogert. Daarvan is alleen nog de ruimtelijke structuur en een enkel bebouwingselement bewaard gebleven. De oude kerk verdween al in 1823.

Rondom de schuurkerk ontwikkelde zich in de 18e en 19e eeuw een lintbebouwing met driehoekige splitsingen van landwegen, waarin de verplaatste kerk en het landhuis Twijnmeer ook nu nog domineren. Een weg met verspreid staande boerderijen vormt de verbinding met de buurtschap Hezelaar.

Sint-Michielsgestel ligt aan de Dommel, die destijds sterk meanderde. Door de kanalisering is de relatie met de bebouwing momenteel minder duidelijk. De huidige Nieuwstraat is pas sinds begin 1800 en na 1960 verder bebouwd. De schildvormige structuur van de Petrus Dondersstraat, met de voormalige (nu deels afgegraven) kerkterp, is nog herkenbaar. Ondanks een aantal recente veranderingen is toch nog veel behouden gebleven van de aaneengesloten, grotendeels tweelaags uitgevoerde bebouwing met zadelen en schilddaken, die evenwijdig lopen met de straat, waaronder het laat-18e-eeuwse raadhuis en het restant van het landhuis Overkerk (voormalige R.K. pastorie).

In 1961 zijn resten opgegraven, die wijzen op een omgrachte dorpsveste, aan oost- en westzijde tussen Dommel-armen gelegen. De Nieuwstraat heeft een voornamelijk 20e-eeuwse bebouwing, waarin de kerk van H.W. Valk en de oudere pastorie domineren. Na de kanalisatie van de Dommel is de lintstructuur ter hoogte van het Johan Frisoplein plaatselijk onderbroken door de bouw van terugliggende huizenblokken met plantsoenen. De Ruwenbergstraat vormt de verbinding met Stokhoek; langs deze straat staan nog enkele laat-19e-eeuwse villa's en woningen met grote tuinen. De landhuizen Grote en Kleine Ruwenberg zijn in parken gelegen met veel oud geboomte. De relatie met de Dommel spreekt nog door enige doorkijkjes.

In Stokhoek, ontstaan ten oosten van de Grote Ruwenberg, bevond zich de schuurkerk. De bebouwing bestond voornamelijk uit eenlaags woningen, met de noklijn evenwijdig aan de straat, en wat verspreid gelegen boerderijen. Ten oosten hiervan liggen de oude akkerbodems.

De Theerestraat op de westelijke Dommeloever maakt onderdeel uit van de verbinding met Vught en heeft enige 18e- en 19e-eeuwse eenlaags huizen. Het karakteristieke complex van het Instituut voor Doven domineert hier. Aangrenzend ligt de nieuwbouwwijk Theereheide, voorheen een complex oude akkergronden.

Het landgoed Zegenwerp, met zijn fraaie landschappelijke aanleg en oud geboomte, heeft een landhuis en enige boerderijen. Het markant karakter ervan wordt nog geaccentueerd door de ligging aan de Dommel tegenover De Hogert. Het gebied ten oosten van de kern en ten noorden van Zegenwerp is deels een recente ontginning met een regelmatig wegenpatroon, deels van karakter veranderd door de wijk Theereheide. Hier en daar verspreid liggen enkele boerderijen en -ten noorden van de bebouwing- ook een paar oude akkerpercelen. Ten noorden van de Vughtseweg ligt de schildvormige buurtschap Halder, nabij kasteel Nieuw Herlaer. Ofschoon de bebouwing er grotendeels vernieuwd is, bleef de karakteristiek -eenlaags opgetrokken woningen met de noklijn evenwijdig of haaks ten opzichte van de straat- intact.

Ten noorden hiervan ligt het landgoed Haanwijk, met een gehucht bestaande uit enige verspreid staande, oudere boerderijen, alsmede het veerhuis 't Vaantje.

Het laaggelegen gebied ten noorden van Haanwijk heeft enige verspreid gelegen boerderijen, die op terpachtige verhogingen en dijken zijn gebouwd.

Oud Herlaer en Sterrenbosch zijn hiervan het belangrijkste. Bij Oud Herlaer bevindt zich een verveende Dommel-arm.

Geneberg, Wielse Hoeven en De Kaatse Hoeve bezitten verschillende boerderijen, verspreid gelegen in een landschap met oude akkers, weilanden, waterloopjes en dijken. De molen, alsmede een ingrijpend gewijzigde boerderij aan de Dommel, bepalen mede de karakteristiek.

Het landgoed Beekvliet, met de gebouwen van het -inmiddels gesloten- Klein-Seminarie, heeft enig oud geboomte. Vroeger vormden ook enkele boerderijen aan de tegenwoordige Schijndelseweg een onderdeel van dit landgoed. Aan de noordoostzijde wordt het begrensd door de wijk Beekkant. Maaskantje heeft een lintbebouwing, bestaande uit oudere boerderijen en 18e- en vroeg 19e-eeuwse huizen.

Het begroeide kerkhof van De Hogert ligt op de plaats, waar de in 1823 verdwenen, tufstenen kerk heeft gestaan. Er liggen, in een schildvormige wegenstructuur, te midden van oude akkerpercelen en steilranden, verspreid nog enkele boerderijen.

De dorpskern van Gemonde heeft de 19e-eeuwse structuur, met verspreide eenlaagse bebouwing, met de noklijnen evenwijdig aan de straat en veelvuldig verspringende rooilijnen, nog volledig bewaard. De kern bevat hoofdzakelijk woonhuizen (deels met bedrijfsruimte) en een enkele boerderij. De bocht in de St. Lambertusstraat, met zijn beplanting en tuinen, is zeer karakteristiek te noemen. Al bij al kan Gemonde beschouwd worden als een van de gaafste 19e-eeuwse kerkdorpen in Midden-Brabant.

Van deze nederzettingen zijn de oorspronkelijke vroeg-middeleeuwse kern van Sint-Michielsgestel met de typerende latere ontwikkelingen van Nieuwstraat en Theerestraat, het voor Brabant goed bewaarde 19e-eeuwse kerkdorp Gemonde met een redelijke samenhang tussen structuur en (kwalitatief goede) bebouwing, en -ten slotte- de buurtschap Maaskantje met een aantal in maat, schaal en detail gave gebouwen, als bijzonder waardevol aan te merken.

Bebouwing en groenelementen

Boerderijen

In Sint-Michielsgestel zijn nog verschillende boerderijen gaaf bewaard gebleven. De meeste dateren uit het laatste kwart van de vorige eeuw. Het langgeveltype overheerst maar er zijn ook enige kortgevels aan te treffen, welke laatste soms van aanzienlijk oudere datum zijn.

Venstraat 2 kan -blijkens de jaartalankers- in aanleg uit 1596 zijn. Enkele kortgevelboerderijen, met de ingangen in de korte gevel, dateren uit de 17e en 18e eeuw, waaronder Maaskantje 57 (1658). De langgeveltypen, waarbij de ruimten hun ingangen hebben in de lange gevel, zijn veelal jonger.

Andere boerderijtypen zijn: Hemelrijk 33 (krukhuisstypen), dat uit ca. 1900 dateert, en Kleine Molenstraat 8A (hoekgeveltype) uit de 18e eeuw. Of deze typen oorspronkelijk zijn of door latere aanbouwen zijn ontstaan, is niet steeds duidelijk.

Opmerkelijk is het voorkomen van kleine boerderijen met lange gevel, zoals Dorpsstraat 34 in Gemonde, Loopstraat 2 en Brandsestraat 6. Misschien dat hier weleer ambachtelijke bedrijfjes (b.v. klompenmakerijen) in waren gevestigd.

Er zijn maar weinig traditionele bijgebouwen, als schuren, bakhuizen en hooibergingen, bewaard gebleven. Dit vindt zijn oorzaak in het feit dat de bedrijfsvoering na de oorlog ingrijpend veranderd is.

Enkele bijzonder gave boerderijen zijn: Grote Molenstraat 6 met gewitte en deels geteerde voorgevel en met ramen met kleine roede-verdeling. Onder de pleisterlaag van Ruimel 5 gaat eveneens een gaaf voorbeeld van een kortgevel met driebeukig gebint schuil. Ook in de vorige eeuw werden nog kortgevelboerderijen gebouwd, zoals Kaatse Hoeve 2 met haar zeer karakteristieke erfinrichting. Ook Bosscheweg 39 uit 1801 bleef goed bewaard. St. Jacobusstraat 7 uit 1838 behoort tot het langgeveltype, evenals Theersestraat 101, dat een mooi voorbeeld is van het laat-19e-eeuwse type met hoger muurwerk.

De boerderijen in Maaskantje en aan de Bosscheweg in Den Dungen kunnen als belangwekkende groepen worden aangemerkt. De boerderijen op Haanwijk spelen binnen het complex van de landgoederen een rol.

Woonhuizen

Sint-Michiëlsgestel kent verscheidene interessante woonhuizen. Van bijzonder belang is Torenstraat 1, een zgn. Kempens verdiepingshuis (mogelijk 17e-eeuws). In de Torenstraat, aan het Petrus Dondersplein en de Schildershof vinden we bebouwing uit de 18e- en 19e eeuw. Naast zeer eenvoudige, zoals Torenstraat 4, zijn er ook rijkere voorbeelden aan te treffen, zoals het karakteristieke laat-18e-eeuwse raadhuis met geblokte pilasters in de baksteengevel en het huis aan het Petrus Dondersplein 23-24 met zijn zware, geblokte kroonlijst. Het vergelijkbare Schildershof 2 is bij de restauratie niet helemaal correct uit de verf gekomen.

De karakteristieke Dorpsstraat in Gemonde heeft enkele eenvoudige woonhuizen met lijstgevels, daterend uit de periode 1860-'80. De nummers 22, 24 en 37 getuigen van pogingen tot 19e-eeuwse dorpsdeftigheid. De panden 14 en 70 zijn eveneens goed gedetailleerd. Uit de 18e eeuw of nog ouder zijn o.m. Stokhoekstraat 5 en Theerestraat 84. Bij de laatste wijst de opvallend lage dakvoet op een mogelijk tweebeukige aanleg.

Gemondseweg 22 is een eenvoudig huis met wolfsdak uit de tweede helft van de vorige eeuw. Het heeft een sobere baksteengevel. Een groot contrast met de eenvoudige oudere baksteenhuizen vormt de in het begin van deze eeuw gepleisterde en geornamenteerde gevel van Nieuwstraat 36.

Aan Grinsel 60-66 en St. Michielsstraat 12-16 vinden we enkele mooi voorbeelden van kleine, bescheiden laat-19e-eeuwse rijtjeswoningen.

Landgoederen

Bij een aantal landgoederen is de relatie van landhuis met bijgebouwen en park duidelijk herkenbaar. Dat geldt voor Haanwijk, Zegenwerp en -zij het in mindere mate- ook voor Sterrenbosch. Voor Zegenwerp, met het in neostijl uitgebreide herenhuis, is zeer markant. Het contrast tussen een strak neoklassistisch huis en een landschapspark aan de Dommel is hier met zorg uitgebuit.

Halder, de Kleine Ruwenberg en Oud-Herlaer zijn vooral door de ligging van de gebouwen nabij de Dommel belangrijk, hoewel de Kleine Ruwenberg ook nog enig oud geboomte heeft.

Van de landhuizen die in de late 19e eeuw door rijke industriëlen aan de uitvalswegen zijn gesticht, verdienen vooral Mariëenberg (Hemelrijkstraat 1), Hemelrijk (Hemelrijkstraat 8) en Haesi Ager (Nieuwstraat 70) vermelding. Ze zijn omringd door parkachtige tuinen met oud geboomte, waarin de huizen zelf stedelijk aandoende stijlvormen vertonen (risalieten, topgevels, speklagen e.d.).

Bedrijfsgebouwen

Naast een tweetal molens, zijn er nog restanten over van twee brouwerijen: Petrus Dondersplein 9 en Nieuwstraat 33. Alleen de laatste is aan de buitenkant nog goed als zodanig herkenbaar; het interieur is overigens geheel gewijzigd.

Kerkelijke gebouwen

De plaats aan de Dommel waar eens de parochiekerk stond, wordt thans gemarkeerd door de laatgotische toren. De kerkterp met de oude fundering is afgegraven.

Een aantal landgoederen werd al in de vroege 19e eeuw voor kerkelijke functies in gebruik genomen. Wegens de nabijheid van Den Bosch was Sint-Michielsgestel, evenals Vught, een ideale vestigingsplaats voor orden en congregaties. Neogotische en neorenaissance-gebouwen domineren de seminaries en internaten Beekvliet en de Grote Ruwenberg. De nieuwe gebouwen, van de hand van o.m. de architecten Van Aalst en Van Groenendael (die beiden veel kerkelijke objecten op hun naam hebben staan), zijn zeer markant. Dat geldt ook voor het Instituut voor Doven, dat de Theerestraat domineert, en dat zijn bijzonderheid met name ontleent aan type, plattegrond en detaillering. Bij de Grote Ruwenberg is de stilistische ontwikkeling duidelijk afleesbaar: een heterogene gestichtsbouw die als een enveloppe het oude huis omsluit. Ook voor de geschiedenis van het Bisdom 's-Hertogenbosch zijn deze gebouwen van belang.

Groenelementen

Ofschoon veel van de traditionele erfbeplanting verdwenen is, treffen we nog op verscheidene plaatsen oude snoeilinden, hoogstam-vruchtbomen en walnoten aan. Oude hagen zijn nauwelijks meer te vinden.

Fraaie snoeilinde-groepen vallen te bewonderen voor de bebouwing in Maaskantje, de Dorpsstraat in Gemonde en Plein. In het centrum van Sint-Michielsgestel staat, naast enkele kleinere linden, voor het raadhuis een hoogopgaande linde met een omtrek van ca. 275 cm. Vermelding verdienen ook de linden aan de Schildershof.

Op de landgoederen bevinden zich nog diverse oude boomsoorten. Zo staat op Hemelrijk een oude eik van ca. 350 cm omtrek, op Mariënberg een oude hulst en op Haanwijk -naast de bekende Canadese populier van ca. 700 cm omtrek- verscheidene snoeilinden. Zegenwerp, ten slotte, heeft verschillende oude bomen, waaronder drie linden met een omtrek van 400-450 cm.